

РИНКОВІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ТА ЇХ СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ**Н.П. Топішко***Національний університет «Острозька академія», natalyatorpishko@rambler.ru*

Ринкові трансформації обумовили значні соціально–економічні зрушення в Україні. Під впливом кардинальних змін відносин власності на засадах домінування приватної змінилася соціальна структура суспільства, цілі, механізми його розвитку, система формування і розподілу доходів.

Результативність реформ, їх вплив на соціально–економічний розвиток, соціальну структуру суспільства, соціальну захищеність населення оцінюється неоднозначно. В якості позитивних здобутків називають демонтаж механізму командної економіки і зовнішньоторговельної монополії; становлення товарного ринку і збільшення економічної свободи; розвиток підприємництва і приватних форм власності; посилення на цій основі мотивації громадян до забезпечення самозахисту і підвищення добробуту економічно активного населення, усунення зрівнялівки в оплаті праці [1, с. 28].

Однак поряд із позитивними наслідками ринкового реформування наявно чимало негативу. Дотримуючись концепції монетаризму і моделі «шокової терапії» у здійсненні ринкових реформ, держава суттєво обмежила регулювання економічних процесів. В умовах некерованості багатьох економічних та соціальних процесів відбувся всеохоплюючий хаотичний перерозподіл ВВП і доходів. Його наслідком стала тінізація економіки і доходів. Офіційно 40% економіки (відповідно й доходів) знаходиться в тіні. За оцінками експертів, її частка в економіці в цілому становить 60%, у малому бізнесі й торгівлі – 80–90%; будівництві – 66%; торгівлі нерухомістю – 60%; громадському харчуванні – 53%; транспорті і перевезення – 46%. Надвисокою є її частка у фінансовій сфері [2].

Механізми трансформаційного процесу докорінно змінили відносини власності, відповідно, й парадигму формування і розподілу доходів. В Україні почав домінувати принцип розподілу життєвих благ відповідно до нагромадженої власності. Це призвело до соціального розшарування суспільства і значної диференціації доходів (30:1 в Україні при 5,7:1 в країнах ЄС) [3, с. 28]. Воно проходило переважно не на трудовій основі, а на підставі безконтрольного розграбування національного багатства, спекулятивних операцій, знецінення заощаджень населення, розкручування інфляції, нерівномірного доступу соціальних груп до власності, тінізації й криміналізації економіки. Тому прослідковується тенденція до пояснення функціонування середнього і багатого класу на основі володіння (власності) засобами виробництва, а не реалізації власності у формі доходів як прийнято у світі.

Під час трансформацій 90–х років відбувся суттєвий спад виробництва, особливо промислового (за 1994 р. – на 28,2 %; а реальний ВВП зменшився на 60%) [4, с. 23]. Втрачено значну частину економічного потенціалу. Наприкінці 2011 р. обсяг національного виробництва становив лише 70% від рівня 1990 р.

Частка оплати праці в структурі грошових доходів населення зменшилася з 70,7% у 1990 р. до 41–43% в останні роки [5]. Низька її частка в структурі доходів працюючих в Україні є відображенням негараздів в економіці країни і мотиваційному механізмі, значної тінізації доходів, орієнтації оплати праці на задоволення мінімально необхідних потреб громадян. Працездатне населення України активно шукає шляхи отримання недекларованих доходів.

Частка соціальних трансфертів у доходах громадян зросла з 15,8% у 1990 р. до 37–43% у наш час [5]. Це надало можливість пом'якшити соціальні суперечності трансформаційного періоду. Однак таку ситуацію не можна розцінювати як позитивний момент. Вона свідчить про зниження життєвого рівня населення, проте що соціально–трудова сфера не є визначальною, про поширення бідності та формування утриманських настроїв. За таких очікувань і відставання зарплати від рівня цін неможливо вирішити проблеми бідності, пенсійного забезпечення та інших соціальних виплат.

Формування ринку праці в Україні відбувалося в умовах напівкримінального розподілу і перерозподілу державного майна, ресурсної і фінансової кризи на багатьох державних підприємствах, зміни форм власності, високого рівня прихованого безробіття і нефіксованої зайнятості працездатного населення, поглиблення галузевих і регіональних диспропорцій у використанні робочої сили та її оплаті. Спостерігається примітивізація виробництва і деінтелектуалізації праці, поява масової бідності, поляризація (переважно на нетрудовій основі) соціальної структури суспільства і наростання конфліктності інтересів. Сформувалися економічні сили об'єктивно зацікавлені в тінізації економіки, діяльності іноземного капіталу в Україні у всезростаючих масштабах. Зайнятість населення стала залежати від характеру макроекономічних зрушень і структури еко-

номіки. Стрімкий розвиток малого підприємництва дещо пом'якшує проблему зайнятості й самозахисту населення, проте, на наш погляд, не може бути стратегічним пріоритетом розвитку національної економіки.

Занепад промисловості й сільського господарства, руйнівний характер приватизаційного процесу, стрімке зниження вартості робочої сили внаслідок гіперінфляційних процесів сприяли тому, що бідність вийшла за межі вразливих верств населення, стала притаманною й частині працюючих, набула застійного характеру. Вона стала однією з причин міграції і депопуляції населення, погіршення стану його здоров'я і збільшення смертності, скорочення тривалості життя. Суттєвими чинниками поширення бідності стали форми і темпи проведення приватизації, інфляційна схема ринкових трансформацій. Нестача ресурсів компенсувалася зростанням споживчих цін (зокрема вартості комунальних платежів), перекладанням витрат на населення.

В якості антиінфляційних заходів використовувалося значне стиснення платоспроможного попиту населення. Порушення трудового законодавства приватним бізнесом не знаходили адекватної оцінки з боку держави, яка сама затримувала видачу зарплати і соціальних виплат. Державний бюджет було підірвано не тільки стрімким зменшенням його доходної частини внаслідок гіперінфляції, тінізації, розвалу економіки, а й прямого розкрадання.

У непростих умовах радикальних змін відносин власності та розподілу доходів соціальна політика держави формувалася фрагментарно. Вона була зведена до мінімум, обмежена підтриманням соціального миру в країні. Домінували короткострокові (мотивовані досить часто виборчим процесом) заходи, спрямовані на вирішення окремих завдань у соціальній сфері. На мінімальному рівні фінансувалися життєво важливі соціальні програми у сфері освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва, культури, соціального захисту тощо. З метою пом'якшення найгостріших проявів бідності й створення механізму адресної соціальної допомоги нужденним у 2001 р. було розроблено «Стратегію подолання бідності», згідно якої планувалося до 2015 р. зменшити частку бідного населення з 27,2% до 18,4% [6].

Одночасно відповідно до сутності трансформаційних процесів у розвиток і фінансування соціальної сфери привносилися ринкові механізми її функціонування. Відкривалися приватні заклади у сфері освіти та охорони здоров'я, поширювалася платність соціальних послуг, запроваджувалися страхові засади тощо. Це надавало можливість підвищити якість і доступність соціальних послуг на засадах їх платності, проте обмежувало отримання якісних послуг малозабезпеченими верствами, поглиблювало соціальну нерівність.

Хоча в цілому соціальна політика носила пасивний характер, проте соціальні процеси не пускалися на самоплив. З метою оцінки настроїв суспільства та його окремих груп, рівня соціальної напруги, інформаційного забезпечення управлінських рішень, органи державної статистики, громадські організації (у т.ч. за підтримки МОП, Світового банку та інших міжнародних структур) проводили соціальні моніторинги. Оцінювалися базова соціальна захищеність і захищеність доходу; професійні навички; гарантії зайнятості, умов праці, соціальної справедливості, структура потреб і платоспроможність різних верств населення, джерела підтримки у разі впливу соціальних ризиків, ефективність діяльності влади і політичних структур тощо. Їх результати по можливості враховувалися при формуванні соціальних програм. Зокрема розвитку системи охорони здоров'я та освіти, регіональних програм зайнятості, подолання бідності, заходів щодо захисту прав споживача тощо. За сприяння міжнародних програм (наприклад, TACIS) здійснювалися загальноукраїнські та регіональні соціальні пілотні проекти. Заохочувалося благодійництво та підтримувалося прагнення населення до самозахисту (програми мікрокредитування підприємницької діяльності).

Одночасно проходив процес децентралізації влади і передачі повноважень щодо надання соціальної допомоги населенню на рівень місцевих органів влади. Чіткого механізму керівництва і контролю держави за цим процесом ще не сформовано. Так само як і визначення відповідальності законодавчої і виконавчої гілок влади за розробку соціальної політики і забезпечення у складних трансформаційних умовах достатніх фінансових джерел її надання. Разом з тим з'явився простір для прояву ініціативи на місцях (у т.ч. на основі самоорганізації муніципальних громад) і збільшення можливостей для самозахисту населення як результату підприємництва.

Отже, в період ринкових перетворень і глибокої системної кризи докорінна зміна соціально-економічних відносин, орієнтирів соціальної політики здійснює неоднозначний вплив на соціальну захищеність громадян. Як правило, оцінка соціальних наслідків ринкових трансформацій має суттєву суб'єктивну складову залежно від місця у соціальній стратифікації суспільства і рівня доходів. Впливає й криза звиклої системи цінностей, світогляду та системи мотивації. Вчені підкреслюють надзвичайно високу соціальну ціну реформ, зокрема втрату суспільної солідарності, роз'єднання соціуму [1, с. 28].

В цілому, під час ринкових трансформацій держава завдяки гнучкій соціальній політиці й системі соціального захисту населення як амортизатора соціальних ризиків перехідного періоду змогла забезпечити соціальний мир і певний рівень соціальної захищеності громадян, особливо вразливих верств. Однак поряд із позитивними результатами щодо розширення підприємницької ініціативи громадян і можливості їх самозахисту в суспільстві спостерігається суттєве майнове розширення населення, формування застійної бідності. Останнє є вагомим перешкодою для зменшення соціальної нерівності як наслідку дії ринкового механізму.

Рівень життя населення і доступність соціальних благ як основа його соціальної захищеності залежать від соціально-економічного розвитку країни. Національна економіка України немає стійкості економічної динаміки і сталого рівня цін, підвищується вартість життя, існує невизначеність умов господарювання. Це створює проблеми для інвестиційного процесу і соціально-економічного розвитку.

Список використаних джерел

1. Грінберг, Р. Інституційні уроки ринкових трансформацій / Р. Грінберг . // Економіка України. – 2011. – № 1. – С. 27–38.
2. Яценко Н. Економіка України 1999–2008 роках // Дзеркало тижня. № 51. – 28 грудня 2009 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.dt.ua/articles/58918](http://www.dt.ua/articles/58918))
3. Модернізація України – наш стратегічний вибір: щорічне послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2011. – 432 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http://www .library.lp.edu.ua/node/317](http://www.library.lp.edu.ua/node/317)
4. Дергачова В., Савельєв М. Моніторинг національного розвитку як фактор економічної безпеки держави / В. Дергачова, М. Савельєв. // Економіка України. – 2010. – № 1. – С. 19–28.
5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.ukrstat.gov.ua/](http://www.ukrstat.gov.ua/).
6. Стратегія подолання бідності / Указ Президента України № 637/2001 від 15.08.2001 р. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/2001